

JOANNA KOZIŃSKA – BIBLIOTEKA IM. H. ŁOPACIŃSKIEGO W LUBLINIE

ZBIORY STARYCH KSIĄŻEK W BIBLIOTEKACH PARAFIALNYCH I KLASZTORNICH

„W wielu kościołach parafialnych i poklasztornych na chórkach, w zakryściach, a nieraz w przedsionkach znajdują się stare książki. Pokryte grubą warstwą kurzu, butwiejące od wilgoci, zewnętrzną postacią, nie zawsze dają poznać swą wartość”¹.

W taki sposób o dawnych książkach, gromadzonych przez stulecia w bibliotekach kościelnych i klasztornych, pisał w „Wiadomościach Diecezjalnych Lubelskich” z 1919 r. ks. Ludwik Zalewski.

Przebadanie liczebności i zawartości tych księgozbiorów jest sprawą trudną, albowiem brak jest do chwili obecnej syntetycznego opracowania związanego z powyższym tematem. Istnieje natomiast cały zarys publikacji w formie artykułów i pojedynczych monografii, opisujących bezcenne, choć często nie znane zbiory, z których tylko nieliczne w postaci kodeksów rękopiśmiennych, inkunabułów i starych druków przetrwały do dziś.

Prezentację jakościową bibliotek parafialnych rozpoczynają *libraria* najstarsze, sięgające swymi początkami okresu średniowiecza, w których obowiązkowy był zestaw ksiąg liturgicznych, niezbędnych do sprawowania czynności kultowych. Były tu również księgi inne, zróżnicowane tematycznie, nie da się jednak wymienić ich tytułów.

M.in. w kościele Bożego Ciała na Kazimierzu, czy w kościele Panny Marii w Krakowie obok piśmiennictwa teologicznego występowały teksty propagandowo-religijne, natomiast we wsi Beszowa Rycerska koło Częstochowy – dzieła z zakresu teologii praktycznej, zbiory kazań, statuty prowincjonalne i diecezjalne².

W ciągu wieków późniejszych zagadnienie zróżnicowania tematycznego bibliotek doskonale oddają dane dotyczące diecezji płockiej, gdzie na przeło-

¹ L. Z a l e w s k i, *Stare książki*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, 1 (1919) nr 3, s. 79-86.

² E. P o t k o w s k i, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 141-142, 217-218.

mie XVI i XVII stulecia na ogólną sumę 314 parafii, biblioteki istniały w 179. Zbiory ksiąg, jakie w nich się znajdowały, to przede wszystkim *Biblia*, zbiory kazań (postylle ks. Jakuba Wujka i ks. Piotra Skargi), dzieła Ojców Kościoła – św. Augustyna i Hieronima, *Confessio fidei* Stanisława Hozjusza (w 35 bibliotekach), czy *Historia Kościoła* Euzebiusza (w 25 bibliotekach). Na uwagę zasługuje fakt, że stosunkowo mało było ksiąg rękopiśmiennych, a wśród druków przeważały wydania zagraniczne³.

Sytuacja podobna miała miejsce w diecezji krakowskiej. W dekanacie Nowa Góra na 201 zidentyfikowanych dzieł, co stanowi ok. 70% notowanych – 88 przypadkało na dział kaznodziejstwa, 14 – na teologię moralną, 7 – na dogmatyczną. Resztę stanowiły komentarze do Pisma św., konkordancje biblijne, teksty z zakresu prawa cywilnego i kanonicznego, filozofii, klasyki, patrologii. Miejsce pierwsze w częstotliwości występowania zajmowała *Biblia*, chociaż nie dysponowało nią zbyt wiele parafii. Rozpowszechnione były *Żywoty świętych* P. Skargi, wydawana wielokrotnie *Postylla* J. Wujka, zbiory kazań, m.in. Franciszka Rychłowskiego, Piotra Dunina, mowy św. Augustyna, św. Alberta Wielkiego, dzieła z zakresu ascetyki i egzegezy: Mikołaja de Lyra, Ludolfa de Saxonia, *De imitatione* Tomasza a Kempis. Niewiele było dzieł z zakresu historii Kościoła i hagiografii poza *Żywotami* P. Skargi, *Lombardica historia*, *Żywotami ojców* Sebastiana Piskorskiego. W omawianym zbiorze rzadko pojawiała się literatura pozareligijna. Wśród niej były jedynie teksty Arystotelesa (*De moribus*, *De phisico auditu*), *Orationes* Cyncerona, *De consolatione philosophiae* Boecjusza, *De bello iudaico* Flawiusza i *De origine* Kromera⁴.

Na Śląsku dużym zainteresowaniem cieszyła się biblioteka parafialna przy kościele św. Jakuba w Nysie. Na jej podstawowy zasób złożyły się księgozbiory miejscowej szkoły parafialnej, istniejącej od średniowiecza, nyskiego seminarium duchownego oraz dary różnych ofiarodawców. Patrząc na skład treściowy omawianej biblioteki daje się zauważyć, że reprezentowała ona wszystkie gałęzie wiedzy uprawianej w XVI-XVII w. Wniosków takich dostarczają egzemplarze ocalałe z różnych kataklizmów dziejowych, przechowywane dziś, m.in. w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu. Jest to 86 rękopisów z ogólnej liczby 102 i 246 inkunabułów (zarejestrowanych w Centralnym Katalogu Inkunabułów), których w nyskiej bibliotece parafialnej było 306.

Wśród rękopisów ok. 30, to rękopisy liturgiczne: 10 z zakresu biblistyki – najstarsza wśród nich *Biblia Sacra* pochodzi z 1380 r., 10 – z zakresu teologii dogmatycznej (7 – to dzieła św. Tomasza z Akwinu), 7 – z teologii moral-

³ Cz. Maciaszek, *Biblioteki parafialne diecezji płockiej na przełomie XVI i XVII wieku*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 25 (1978) z. 1, s. 60. Streszczenie.

⁴ J. Kracik, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII-XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 33 (1976) s. 249-271.

nej. Wszystkie zostały napisane w języku łacińskim. Dział kaznodziejski reprezentują 24 kodeksy. W większości są to kazania Jana Feliksa Ambrożego Pedewitza, wygłoszone w Nysie w latach 1679-1705. Rękopisy z działu literatury to: *Annotationes in Aeneida Vergilii* i *Annotationes in maiorem grammaticam Philippi Melanchtonis*, obydwa z XVI w.

Nyski księgozbiór posiadał także ogromną ilość inkunabułów, stanowiących pod względem treściowym dość różnorodny zespół. Ich duża liczba świadczyła o bardzo wczesnym zainteresowaniu nyskiego duchowieństwa książką drukowaną. Wśród inkunabułów licznie reprezentowany był dział bibliistyki. Znajdowało się tu 7 pełnych wydań *Biblia*, 2 psalterze, słynne dzieło Tomasza z Akwinu *Catena aurea* oraz jego komentarze. Niewiele było pism Ojców Kościoła. Dzieła scholastyków wyróżniały prace Piotra Lombarda, Hugona a S. Victore, św. Alberta W., św. Tomasza z Akwinu, św. Bonawentury, Jana Dunsza Szkota. Stosunkowo bogata była dziedzina literatury kaznodziejskiej. Jako autorzy różnych *Sermones* występowali: św. Bernard z Clairvaux, Bernardyn de Bustis, Mikołaj z Błonia i in. Prawa kanonicznego dotyczyły dzieła: *Dekret Gracjana*, *Dekretaly Grzegorza IX* i Bonifacego VIII oraz *Konstytucje Klemensa V*, tzw. *Klementynki*. Ponadto w nyskim zbiorze swoje miejsce znalazły książki z pozostałych dziedzin wiedzy, różnorodne encyklopedie, słowniki teologiczne i prawnicze⁵.

Na miano „śląskiego Rzymu” Nysa zasłużyła poprzez fakt, iż w omawianej bibliotece przy kościele św. Jakuba wyodrębniono 120 pozycji, tzw. „erazmianów”, czyli dzieł Erazma z Rotterdamu, wielkiego humanisty, znawcy i wydawcy dzieł Ojców Kościoła łacińskich i greckich. W erazmiańskim opracowaniu znalazło się, m.in. 11 egzemplarzy grecko-łacińskiego tekstu Nowego Testamentu, parafrazy do Ewangelii, Listów św. Pawła, Dziejów Apostolskich, edycje pism św. Hieronima, Augustyna, Cypriana, św. Jana Chryzostoma, dzieło św. Ireneusza z Lyonu z 1528 r. *Adversus haereses*. Obok bogactwa dzieł z zakresu patrystyki na półkach nyskiego księgozbioru można było spotkać dzieła rzymskich autorów starożytnych: pisma Plutarcha z Cheronei, Terencjusza, Cyserona, Józefa Flawiusza. Sam Erazm z Rotterdamu ofiarował bibliotece szereg własnych pism, m.in. poświęconych ascezie, śmierci – *Declamatio de morte*, *Apophthegmata*, rozprawy poświęcone zagadnieniom wychowawczym i innym.

Różnorodność zawartościowa omówionego powyżej zbioru biblioteki parafialnej przy kościele św. Jakuba w Nysie pokazuje, że na wysokim poziomie stała tu znajomość literatury zarówno religijnej, jak i świeckiej⁶ i daje tym samym świadectwo kultury umysłowej stolicy dawnego księstwa biskupiego.

⁵ J. Mandziuk, *Biblioteka przy kościele św. Jakuba w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne”, 20 (1976) z. 1-2, s. 27-78.

⁶ Tenże, *Erazmiana w bibliotece parafialnej w Nysie*, „Roczniki Biblioteczne”, 22 (1978) z. 3-4, s. 408-421.

Z innych bibliotek istniejących na Śląsku uwagę przyciąga biblioteka parafialna w Trzebnicy, mieszcząca się w dwóch pokojach za zakrystią kościoła klasztoru św. Jadwigi. Znajdują się w niej druki i rękopisy, wchodzące w skład dawnej biblioteki klasztornej sióstr cysterek, której część zbiorów znalazła obecnie swoje miejsce w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Według danych z 1955 r. zbiór trzebnickiej biblioteki parafialnej liczył 30 rękopisów, chociaż katalog wymienia 36, oraz około 1000 druków z XVII i XVIII w., z czego polonica stanowiły ok. 20%. Książki te były obficie oznaczone notami proveniencyjnymi, nazwiskami posiadaczy i ofiarodawców. Księgozbiór został podzielony wg układu rzeczowego na 9 działów, z których 8 przypada na druki, 9 zaś zawiera rękopisy. Ze względu na swoją liczebność i jakość jest uważany za jeden z najwybitniejszych księgozbiorów, który wyodrębnił się z biblioteki klasztoru cysterek⁷.

Stosunkowo duży i celowo dobrany zbiór ksiąg, przeczący ogólnemu przekonaniu o niskim wykształceniu kleru parafialnego, który jawi się jako odbiorca literatury religijnej, posiadała również biblioteka istniejąca przy kościele w Książnicach Wielkich, wsi koło Koszyc, w powiecie pińczowskim. Został on ofiarowany w latach 1508-1511 przez Mikołaja z Koprzywnicy, zwanego też z Szadka, proboszcza i fundatora kościoła.

Trzon księgozbioru tworzyły księgi z zakresu liturgii: 4 rękopiśmienne i 2 drukowane mszały, 3 graduwały, 2 antyfonarze z nutami, 2 psalterze. W stalach kościoła przykute były *Sacramentale* Mikołaja z Błonia z objaśnieniami do Mszy św., statutami prowincjonalnymi, a także dzieło liturgiczne wybitnego kanonisty Wilhelma Duranda (zm. w 1296 r.), *Rationale divinatorum officiorum*. Z ksiąg przeznaczonych dla studiów na pierwszym miejscu stała *Biblia*, w jednym dużym voluminie, drukowanym w Strasburgu. Dla ludu przeznaczona była *Biblia pauperum*, nazwana tu *Ars memorandi per figuras, per imagines depictas super totam Bibliam*, zapewne w wydaniu ksylograficznym, zachowana do dziś w bardzo nielicznych egzemplarzach, m.in. w Berlinie. Do studiowania *Biblia* przeznaczone były komentarze Mikołaja de Lyra wraz z konkordancjami dołączonymi do niej, do *Dekretu* Gracjana i *Dekretalów*. Ponadto w bibliotece znajdowały się przybite w stalach komentarze do *Psalterza*, *Catholicon* Jana Balbusa – słownik gramatyczny z 1286 r., wydana w 1460 r. w Wenecji przez Jana Gutenberga jako jedna z pierwszych drukowanych ksiąg, kolekcje kazań Jana Nidera, Petrusa de Palude, Leonarda de Udino, Hugona de Prato Florido, z autorów polskich – Jakuba z Paradyża, cystersa. Wszystkie księgi ofiarowane przez Mikołaja z Koprzywnicy były oprawne, posiadały opis bibliologiczny, miały oznaczony format. Wśród nich przeważały druki.

⁷ H. Szwejkwowska, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955, s. 12-14.

Niestety, biblioteka książnicza nie zachowała się do czasów dzisiejszych i nie udało się wskazać ani jednej księgi z niej pochodzącej⁸.

O zbiorach starych książek można mówić także w bibliotekach przy kościołach parafialnych w Wojniczu i Czchowie. Zostaną one teraz scharakteryzowane ze zwróceniem szczególnej uwagi na analizę jakościową zbiorów.

Biblioteka parafialna w Wojniczu pochodzi z początku XVI w. Wojnicz jako miejscowość odegrał znaczną rolę w organizacji i życiu kościelnym dawnej diecezji krakowskiej, a dziś – tarnowskiej.

Biblioteka, która tu się znajduje, stanowi stosunkowo bogaty zbiór biblioteczny, najzasobniejszy w starodruki, na terenie powiatu brzeskiego, do którego należy Wojnicz. Ostatnia inwentaryzacja z 1954 r. wykazała, że na 174 tytuły – 154 pochodzi z XVI-XVIII w. Starodruków z XVI w. jest 16, z XVII – 24, a z XVIII w. – 29. Wśród nich przeważają obce nad polonikami. Ksiąg liturgicznych jest 11.

Biblioteka w Wojniczu posiada jeden tylko obiekt rękopiśmienny z 1606 roku. Jest nim *Logica* Arystotelesa i *Opera phisicorum*. Ponadto zawiera ona 43 tomy, nierozpoznawalne jednak ze względu na bardzo duży stopień zniszczenia. Być może wśród nich znajduje się jeszcze kilka wartościowych starodruków, a może nawet kilka inkunabułów, ale ich autorstwa czy daty wydania można się jedynie domyślać⁹.

Dużo więcej informacji daje inwentarz librarium mieszczącego się przy kościele parafialnym w Czchowie, sporządzony dla potrzeb wizytacji dekanalnej w 1781 r. Ukazuje on zbiór ponad 200 ksiąg od strony historycznej, wskazuje na rodzaj literatury, jaką gromadzono.

W omawianym księgozbiorze przeważają mowy i kazania okolicznościowe: Franciszka Rychłowskiego *Kazania na niedziele całego roku*, Szymona Starowolskiego *Arka Testamentu zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku*, 1648/49 czy Fabiana Birkowskiego *Orationes ecclesiasticae*, 1622 r., dzieła historyczne: *Historia Polonica* Jana Długosza, 1615r., *O sprawach dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych...* Marcina Kromera z 1611 r., *Orbis Polonus* Szymona Okolskiego z 1641 r. Wszystkie wymienione wyżej dzieła wydano w Krakowie. Ponadto zachowały się druki tak popularnych autorów jak: Albertus de Themeswar z *Sermones dominicales Pomerii* z 1505 r., Thomas Stapleton – *Promptuarium morale super Evangelia* z 1593 r., Petrus de Palude – *Thesaurus novus sermonis quadragesimalis* z 1541 r., Franciszek Petrarka – *Epistolarum familiarum libri IV* z 1601 r.

⁸ M. K o w a ł c z y k, *Biblioteka w kościele parafialnym w Książnicach Wielkich*, „Studia Mediewistyczne”, 33 (1998) s. 201-211.

⁹ J. S z y m a ń s k i, *Archiwum i biblioteka parafialna w Wojniczu*, ABMK, 2 (1961) z. 1-2, s. 167-176.

Przy okazji godny odnotowania jest fakt, iż w tej małej parafii czchowskiej znajdowały się inkunabuły, przechowywane obecnie w Bibliotece Seminaryjnej w Tarnowie. Wśród tych druków o bezcennej wartości historycznej znajdują się dzieła takie, jak: *Repertorium morale* Berchoriusa Petrusa z 1489 r., *Epistolae* Bernardinusa Claravalensisa z 1494 r., *Decretum Gratiani*, z 1486 r., *Vocabularius Bibliae* Henricusa de Hassia, 1476 r. oraz wiele innych.

Powyższe dzieła wskazują na szerokie zainteresowania dawnych właścicieli i bogaty zasób biblioteki parafialnej w Czchowie¹⁰, jak również wszystkich omówionych dotychczas księgozbiorów parafialnych.

Niezwykle interesująca jest sprawa zbioru starych książek odnalezionych na stryżku kościelnym parafii w Nowym Sączu, gdzie istniała biblioteka należąca do zakonu franciszkanów. Księgi te nie wykazują cech wskazujących na przynależność do księgozbioru starosądeckich franciszkanów. O nadaniu im nazwy „biblioteki parafialnej” może świadczyć fakt, iż przez długi czas znajdowały się w kościele parafialnym i tam zostały odnalezione. Jednoznacznie nie można jednak powiedzieć, że nigdy nie należały do biblioteki franciszkanów. W rzeczywistości może nawet niejedna z nich była ich własnością, ale brak jest zapisków proveniencyjnych, które zaginęły wraz z kartami tytułowymi. Odnaleziony księgozbiór miał związek z istnieniem w Starym Sączu szkoły parafialnej już co najmniej od XV w. Potwierdzają to – zachowane wśród resztek – podręczniki szkolne. Drugą grupę książek stanowią te, które były własnością proboszczów, innych osób i instytucji zamiejscowych. Ogólnie znajdowało się tu 89 druków obejmujących około 130 tomów.

Najstarszym drukiem obcym jest pochodzący z 1521 r. druk strasburski Valeriusa Maximusa *Factorum dictorumque memorabilium libri IX*, z polskich natomiast – *Schola Iesu Christi* Mikołaja Ligezy z 1618 r. Na podstawie dat wydania innych druków, których czas ukazania udało się ustalić, można domniemywać, że największa ilość książek pochodzi z XVI–XVII w., dwie jeszcze z XV w., a tylko jedna książka z 1 połowy XIX stulecia.

Treściowo przedstawiają się następująco: w przeważającym procencie są to dzieła teologiczne, kaznodziejskie, ogólnie o tematyce religijnej. Bardziej zróżnicowana jest literatura świecka. Jest tu kilka dzieł klasyków i pisarzy rzymskich – wszystkie oprócz jednej w wydaniach z XVI w., m.in. *Sententiae* Cycerona, *De L. Sergii Catilinae coniuratione* Sallustiusza, *Caesares* Swetoniusza, *Tragoedie* Seneki i in. Prawdopodobnie należały one do biblioteki szkolnej i były używane jako podręczniki, wraz z innymi książkami z dziedziny przyrody i filozofii.

Wśród resztek zachowanego księgozbioru nie ma rzeczy znanych ani unikatów, jednak znalazły się tu druki bardzo rzadkie. Są nimi: *Analysis physio-*

¹⁰ J. M. Marszalska, *Zarys dziejów biblioteki parafialnej w Czchowie*, ABMK, 69 (1998) s. 399-405.

scientifica z 1660 r., druk poznański *Preces Gertrudiana*e z 1720 r. oraz Antoine'a *Theologia universa* z 1755 r. Autorami książek są osoby różnych narodowości Europy. Trudno jest odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób i kiedy powstał księgozbiór, ponieważ najstarsze z druków są zdekompletowane albo nie posiadają żadnych zapisek proveniencyjnych. Wyjątek stanowi jedna z XVI-wiecznych ksiąg z 1579 r. *Bibliorum codex sacer* – heretycka biblia mająca dwóch właścicieli. Zapiski proveniencyjne posiadają ponadto: antwerpskie wydanie z 1595 r. Ludovici Granatensis *Quartus tomus conciorum*, *Pastorale* Van Panariona z 1615 r., komentarze Stadiusa do *Historii rzymskiej* Florusa, wydane w 1619 r. Najmłodszą książką w omawianym zbiorze jest *Rituale Sacramentorum*, tłoczona w Krakowie w 1836 r. przez Józefa Czecha.

Reasumując, można przypuszczać, iż właściwie nie było jako takiej biblioteki parafialnej w Starym Sączu, a cały jej zasób uskładał się po prostu całkiem przypadkowo w ciągu wieków jako pozostałości po miejscowych księżach, ich gościach, z wypożyczeń z bibliotek zamiejscowych, klasztorów. Przemawia za tym szereg zapisków o przynależności książek do starosądeckiej biblioteki parafialnej oraz to, że nazwisko właściciela występuje na jednej lub dwóch książkach, a nie na większej partii. Jednakże taki zbiór istniał i dlatego został omówiony¹¹.

Co się tyczy bibliotek klasztornych, to badanie ich liczebności i zawartości pod względem zbiorów starych książek nie jest również zadaniem łatwym, albowiem bardzo niewiele klasztorów zachowało swoje zbiory starodruków i ksiąg rękopiśmiennych. Jest to konsekwencją konfiskat księgozbiorów, kasat klasztorów i przemieszczania się książek, co miało miejsce głównie w XIX wieku – z terenu Polski do innych miejsc. Wśród księgozbiorów były te bogate zarówno liczebnie, jak i pod względem doboru książek, ale były także małe, wypełnione nie tyle literaturą teologiczną, co religijną. Jedne rozrastały się w sposób ciągły i systematyczny, w innych bywały okresy zastoju, a przyrost bywał przeważnie przypadkowy. Jedne zbiory książek konserwowano, inne pozostawały w zaniedbaniu i nieładzie¹².

Obecnie zdarza się tak, że posiadany księgozbiór jest mieszaniną proveniencji z przeróżnych męskich i żeńskich klasztorów, w większości odległych i dawno nie istniejących. Do tej pory nie sporządzono centralnego katalogu, który choć częściowo pozwoliłby odtworzyć z tych resztek owe nieistniejące już biblioteki.

Tematycznie w zachowanych spisach zbiorów starych książek przeważa literatura w najszerszym tego słowa znaczeniu ascetyczna: traktaty o stosunku człowieka do Boga, o modlitwie i metodach pracy nad sobą, rozmyślenia nad prawdami wiary, tekstami biblijnymi. Liczne są żywoty świętych, a rzadko

¹¹ W. Bazieli ch, *Resztki „biblioteki parafialnej” w Starym Sączu*, „Roczniki Biblioteczne”, 6 (1962) z. 3-4 s. 147-169.

¹² H. E. Wycza w s k i, *Kościołne zbiory biblioteczne (wiek XVI-XVIII)*, w: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, t. 2, cz. 1, Lublin 1975, s. 519-[551].

pojawia się literatura piękna¹³, mimo iż poszczególne zakony różniły się między sobą nie tylko regułą, celem i działalnością, ale także wyposażeniem majątkowym i poziomem intelektualnym swych członków.

Różnorodność treściowa charakteryzuje bibliotekę kartuzjańskiej wspólnoty zakonnej Passio Christi w Legnicy, której nikt do tej pory nie poświęcił należytej uwagi.

Pierwszych informacji o tym librarium dostarcza dzieło Theodora Petreiusa z 1609 r. *Bibliotheca cartusiana, sive illustrium sacri cartusiensis ordinis scriptorum catalogus*. Kartuzi legnicki, będący zakonem kontemplacyjnym, wysoko cenili sobie książki i, mimo iż nie prowadzili działalności duszpasterskiej, zakres ich oddziaływania wykraczał szeroko poza mury kartuzji. Wśród zbiorów znajdowały się rękopisy, uzupełnione treściowo i tematycznie przez 59 inkunabułów (58 pewnych oraz 1 prawdopodobny), przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Rękopisy były reprezentowane przez: popularny komentarz do Biblii Nicolasa de Lyra, pisma św. Augustyna, *Speculum humanae saluacionis*, *Vocabularius latino-teutonicus*, homilie papieża Grzegorza o Ezechielu, rozważania św. Tomasza z Akwinu o Ewangeliu wg św. Mateusza, *Vitae patrum* Palladiusza i inne.

Z kolekcji druków najstarszych na uwagę zasługiwały dzieła Bernarda z Clairvaux, Augustyna Aureliusza, św. Bonawentury, papieża Bonifacego VIII, papieży Grzegorza I i Leona I, Piotra Lombarda, Hugona a S. Victore¹⁴.

Podobną zasób autorów i dzieł przedstawiał księgozbiór klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku. Jego początki pokrywają się z początkami samego konwentu, a więc z 1498 r. Był on zasilany głównie darami członków zakonu, okolicznego duchowieństwa i fundatorów. W wyniku kasaty klasztoru w 1864 r. do dziś z XV-wiecznej biblioteki pozostało 29 kodeksów rękopiśmiennych i 59 druków. Na podstawie zapisów proveniencyjnych można ustalić, że obecnie są one przechowywane w kilku miejscach, m.in. w Bibliotece Metropolitarnego Seminarium Duchownego w Lublinie, Bibliotece PAN w Krakowie, Bibliotece Narodowej oraz Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie.

Wśród rękopisów dominują teksty kazań św. Grzegorza papieża, Jakuba de Voragine, Peregryna z Opola, dzieła patrystyczne – *De vita christiana* św. Augustyna oraz *Contra Manicheos* – jego traktat polemiczny, żywoty świętych: św. Wojciecha, św. Stanisława, św. Jadwigi uzupełnione kazaniem o tychże świętych. Ponadto są tutaj: *Summa Gramaticalis* Jana Balbusa, *Rationale divinorum officiorum* Wilhelma Duranda, *Sacramentale* Mikołaja z Błonia oraz pergaminowo–papierowy mszał, którego najstarsze partie powstały w latach 1394–1420 w środowisku krakowskim.

¹³ M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996, s. 305–308.

¹⁴ R. Witkowski, *Próba rekonstrukcji biblioteki kartuzji Passionis Christi w Legnicy*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 93–104.

Z inkunabułów, których liczba prawie dwukrotnie przewyższa manuskrypty, na uwagę zasługują: najstarszy z 1476 r. *De consolacione philosophiae* Boecjusza, *Historia ecclesiastica* Euzebiusza z Cezarei z 1479 r., *De compuncione cordis* św. Jana Chryzostoma z ok. 1500 r. Pozostałe inkunabuły to pozycje bardzo popularne, reprezentowane w Polsce wieloma egzemplarzami. Chodzi tu o wydania *Biblii*, dzieła komentatorów tekstów biblijnych – św. Grzegorza papieża, Mikołaja de Lyra, Jana Nidera, dzieła św. Augustyna i św. Bonawentury oraz zbiory kazań o tematyce maryjnej.

Księgozbiór kanoników kraśnickich wyróżnia się swoją liczebnością na tle innych bibliotek prowincjonalnych. Jego zawartość powinna stać się przedmiotem dalszych badań¹⁵.

Niekiedy o świetności dawnych librariów zakonnych świadczą pojedyncze tylko egzemplarze zachowanych rękopisów i starodruków. I tak, z trzynastowiecznego księgozbioru biblioteki OO. Dominikanów w Krakowie zachowała się jedna pozycja – *Constitutiones Ordinis Praedicatorum* – jedna z najwcześniejszych konstytucji zakonu, w której znajdowały się już wzmianki z zakresu prawa bibliotek.

Z zawartości uformowanej później szesnastowiecznej biblioteki dochowały się do dziś takie dzieła, jak: *Rozmyślenia Dominikańskie* z 1532 r., obecnie w klasztorze SS. Karmelitanek Bosych na Wesolej w Krakowie, *Liber antiquitatum*, tj. kopiarz dokumentów klasztoru krakowskiego (1530-1531), sporządzony przez Hieronima z Brzeska, kilka ksiąg liturgicznych z 1 poł. XVI w., m.in. antyfonarze Abrahama, Wiktoryna i Józefa z Wrocławia, 3 tomy akt procesu Prowincji Polskiej z kontratą ruską z lat 1596-1602, obecnie w Archiwum, 14 inkunabułów, ocalałych z pożaru w 1850 r. Wiadomo też, że musiały znajdować się tu *Biblie* i komentarze do nich, *Sentencje* Piotra Lombarda, *Suma* św. Tomasza z Akwinu, jako że dominikanie, będący zakonem kaznodziejskim, zwracali szczególną uwagę na kształcenie zakonników w zakresie znajomości teologii, autorów własnego zakonu, tekstów i komentarzy i biblijnych, zbiorów kazań i literatury kaznodziejskiej. Wśród dzieł o treści teologicznej i biograficznej przeważały pisane po łacinie, niektóre jednak z XVII i XVIII w. były w języku włoskim i hiszpańskim. Przywiezione ze zniszonego klasztoru św. Jacka w Warszawie dały podstawę do utworzenia obecnej biblioteki. Są one rozpoznawalne po czerwonej marce naklejonej na grzbiet każdej książki¹⁶.

Przy omawianiu zbiorów starych ksiąg w librariach klasztornych należy wspomnieć o księgozbiorze OO. Karmelitów w Czernej k. Krzeszowic, który powstał wkrótce po ufundowaniu klasztoru w 1633 r. Klasztor ten jako jedyny

¹⁵ E. Zielińska, *Biblioteka klasztoru kanoników regularnych w Kraśniku w drugiej połowie XV wieku*, w: *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995, s. 105-112.

¹⁶ R. Świątchowski, *Biblioteka OO. Dominikanów w Krakowie*, ABMK 33(1976), s. 299-311.

z wielu klasztorów karmelitów bosych na ziemiach polskich nie uległ kasacji przeprowadzonej przez państwa zaborcze w XVIII i XIX w. Biblioteka tu powstała powiększała swoje zasoby przez zakup nowych książek, dary różnych osób oraz dzieła przeniesione z innych klasztorów omawianego zakonu. W jej zbiorach znajduje się ponad 3250 woluminów starych druków.

Pod względem treściowym są one typowe dla specyfiki konwentu eremickiego. Przeważają wydania Pisma św., Ojców Kościoła, dzieła religijne ze szczególnym uwzględnieniem tych, które dotyczą życia monastycznego, czasami nie notowane w centralnym katalogu starych druków. Wśród nich najbardziej interesujące są dzieła Jana od Jezusa Marii, instrukcje zakonne i eremickie z XVII i XVIII w., dzieła historyków Karmelu – *Historia generalis Fratrum Discalceatorum Ordinis BVM de Monte Carmeli Petri a S. Andrea* oraz Philippi a S. Trinitate *Decor Carmeli*. Wśród dzieł teologicznych znajdują się: *Cursus theologiae moralis Collegii Salmanicensis* oraz dzieła św. Tomasza z Akwinu, którego nauka była w zakonie karmelitów bosych obowiązująca, wydane wraz z komentarzami autorów karmelitańskich. Pochodzą one z biblioteki studium karmelitańskiego w Lublinie. *Opera* Platona z 1578 r., *Opera* Joannis Justi Lanspergii, drukowane w Kolonii w latach 1554-1555, *Philosophia moralis* Jana Camerariususa, *Opera* Bazylego Wielkiego z 1603 r., *Questio medica de apoplexia* Jana Zajączkowica z 1695 r. to dzieła, które niegdyś należały do znanych osobistości.

Niewątpliwą ozdobą starodruków biblioteki czerneńskiej jest dzieło Karola Ogiera *Ephemerides sive Danicum, Suecicum, Polonicum* z 1656 r. ze względu na XVIII-wieczną oprawę. Na uwagę zasługują też tzw. klocki, z których jeden zawiera 27 kazań z XVII i XVIII w., drugi obejmuje 7 druków z początku XVI w., w tym 1 inkunabuł, trzeci – sidemnastowieczne poloniki, z których zachowały się tylko 3 utwory.

Pod względem chronologicznym całość przedstawia się następująco: 11 druków pochodzi z XV w., niezbyt liczne są druki z XVI w., druki łacińskie z XVII w. stanowią przeważającą część książek, a większość poloników pochodzi z XVIII w.

Zjawiskiem niespotykanym w innych bibliotekach karmelitańskich jest stosunkowo duża ilość książek w języku niemieckim¹⁷.

Bogaty liczebnie księgozbiór posiadają również karmelitanki bose z klasztoru mieszczącego się na Wesolej w Krakowie. Ich biblioteka, pełniąca funkcję biblioteki centralnej i archiwum, gromadzi zbiory klasztoru własnego, zbiory najstarszego w Polsce klasztoru karmelitanek przy kościele św. Marcina, a także zniesionego w początkach XIX stulecia konwentu warszawskiego. W zbiorach znajdują się 292 rękopisy i ok. 3 000 starych druków. Wśród ksiąg rękopiśmiennych klasztoru św. Teresy i św. Jana od Krzyża można

¹⁷ J. Długosz, *Biblioteka klasztoru OO. Karmelitów Bosych w Czernej*, ABMK, 11 (1965) s. 109-117.

wyodrębnić rozmaite dokumenty dotyczące życia zakonnego: księgi domowe i księgi profesji siostr konwentu warszawskiego, księgi zmarłych, a także literaturę religijną: medytacje, traktaty o życiu wewnętrznym, żywoty wybitnych karmelitanek i karmelitów¹⁸.

Omówione powyżej zbiory starych ksiązek na przykładach różnych bibliotek parafialnych i klasztornych charakteryzuje przewaga literatury kościelnej nad świecką, ograniczenie literatury świeckiej głównie do klasycznej poezji i prozy łacińskiej, dzieł z zakresu filozofii, historii, ogromna ilość piśmiennictwa w języku łacińskim. Prawie każdy z księgozbiorów zawiera dużą ilość literatury kaznodziejskiej, dzieła Ojców Kościoła, obowiązkowo wydania *Biblii*, najczęściej w kilku egzemplarzach, a w przypadku zgromadzeń zakonnych – dzieła autorów własnego zakonu. W przeważającej mierze są to stare druki i inkunabuły. Egzemplarze kodeksów rękopiśmiennych są pojedyncze. Jednakże zachowane księgi to tylko mała część dawnych kościelnych zbiorów bibliotecznych, świadcząca o ich zasobności i świetności.

¹⁸ H. Popławska, *Żywoty i autobiografie w rękopiśmiennych zbiorach Biblioteki Karmelitanek Bosych na Wesołej w Krakowie*, w: *Staropolska kultura rękopisu*, Warszawa 1990, s. 191-209.